

LEKSIKOGRAFIYA VA UNING QO'LLANILISHI

O'ljayeva Gulbahor Ro'ziboyevna

Navoiy viloyati Uchquduq tumani 20-maktab ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Ma'lumki, o'zbek tilini ilmiy asosda o'rganishga oid ilk ma'lumotlar leksikografiya sohasidagi qadimgi lug'atlarda kuzatiladi. Lug'atchilik o'zbek adabiy tilining shakllanish davridan boshlab, keyingi barcha davrlarda ham doimo adiblar, ziyolilar, tilshunoslar diqqat markazida bo'lib kelgan. Ushbu maqolada leksikografiya va uning qo'llanilishi haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: leksikografiya, lug'atchilik, so'zlik, lug'at tuzish tamoyillari, didaktik tamoyil, lingvodidaktik tamoyil.

Bugungi kunda mamlakatimizda olib borilayotgan keng ko'lamli islohotlarda o'zbek tilining Davlat tili sifatidagi o'rni va maqomini mustahkamlash, uning mavqeyini ko'tarish, ta'lim muassasalarida o'qitish tizimini takomillashtirish, o'zbek tilining asl tabiati va xususiyatlarini to'la aks ettiradigan mukammal akademik va o'quv grammatikalarini yaratish, turli soha va yo'nalishlar bo'yicha lug'at va qomuslar, risola va darsliklar yaratish kun tartibiga qo'yilmoqda. Leksikografiya — bu lug'atlar tuzish va tahrirlash bilan shug'ullanuvchi tilshunoslik sohasi. Lug'at – so'z, frazema, parema, morfema va boshqalarning belgilangan maqsadga ko'ra, ma'lum qonuniyat hamda ehtiyoj asosida tartibga solingan yig'indisi, leksikografiya – lug'at va uning tuzilishi, yaratilish tamoyillari haqidagi bilim – ta'limot. Leksikografiya – yunoncha “lexis” – so'z, “grapho” – yozaman, yozish, yozilgan kabi ma'nolarni ifodalaydi. Bu fan lug'at birliklarini (so'zlar, iboralar) yig'ish, tasniflash, aniqlash va ta'riflash ishlarini o'z ichiga oladi. Leksikografiya quyidagi maqsadlarda qo'llaniladi:

1. Til o'rganish va o'rgatish: Lug'atlar va boshqa leksikografik manbalar yangi tilni o'rganayotganlar uchun juda muhim. Ular so'zning ma'nosini, talaffuzini va qo'llanilishini tushunishga yordam beradi.

2. Tilni saqlash va rivojlantirish: Leksikografiya mavjud tillarni yozib olish va hujjatlashtirish orqali ularni saqlashga hissa qo'shadi. Bu ayniqsa yo'qolib ketish xavfi ostidagi tillar uchun muhimdir.
3. Tadqiqot va ilmiy izlanishlar: Tilshunoslar va adabiyotshunoslar lug'atlardan tadqiqotlarida keng foydalanadilar. Leksikografik ma'lumotlar tilning rivojlanishini, o'zgarishlarini va o'ziga xosliklarini o'rganishga yordam beradi.
4. Madaniy merosni saqlash: Lug'atlar va leksikografik asarlar milliy va madaniy merosning muhim qismidir. Ular millatning tarixiy va madaniy boyliklarini aks ettiradi.
5. Texnologik rivojlanish: Kompyuter lingvistikasida, ayniqsa sun'iy intellekt va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) sohalarida leksikografik resurslar katta ahamiyatga ega. Masalan, avtomatik tarjima tizimlari, chat-botlar va boshqa til asosida ishlaydigan texnologiyalar lug'atlarga asoslanadi.

Ilmiy adabiyotlarda lug'atchilik tilshunoslikning alohida sohasi hisoblansa-da, aslida leksikologiya bilan bevosita aloqadordirligi aytiladi. Chunki leksikada, avvalo, tilning lug'at tarkibi, shuningdek, so'z ma'nosi, uning iste'mol darajasi, nutq, uslub hamda shakl va mazmunga munosabati kabilar o'rganiladi. Lug'at tuzishda, albatta, ma'lum maqsad ko'zda tutiladi. Maqsad esa, davrga ko'ra, ehtiyoj asosida belgilanadi. Leksikografiya sohasining ob'ekti lug'atlar va ularning tarkibiga kiruvchi birliklar. Leksikografiyaning predmeti lug'at tuzish qonuniyatlari, lug'at tiplari, lug'atchilikning tarixiy taraqqiyotini belgilashdan iborat. Ma'lumki, insoniyat dunyoga kelganidan so'z bilan ish tutadi, so'z olamiga duch keladi, undan foydalanadi. Kishilar bir-biri bilan muloqotga kirishar ekan, tildan foydalanish jarayonida ularda turli ehtiyoj paydo bo'ladi. Bu ehtiyojlarni qondirish lug'at yaratishni taqozo etadi. Tilning so'z boyligini jamlash, ularni tartibga solib, foydalanish uchun qulay holatda taqdim etish, tavsiflash, imkoniyatlarini ochib berish leksikografiya sohasining bosh vazifasi ekanligi ma'lum. Darhaqiqat, lug'atlar barchaga barobar xizmat qiladi. Undan barcha soha vakillari birdek foydalanadi. Leksikografiya tamoyillari lug'atlarning turlariga mos ravishda o'zgarishi mumkin. Qaysi tamoyilning tayanch vazifasini bajarishi lug'atning maqsad va ehtiyojidan kelib chiqqan holda belgilanadi. Jumladan, "O'zbek tilining orfoepik lug'ati" o'zbek tilidagi lug'aviy birliklarning to'g'ri talaffuz qilinishini ta'minlashni nazarda tutilib tuziladi, ya'ni so'zni oson – qulay talaffuz qilishni ta'minlash tamoyiliga amal qilish

muhim. Shu kabi lingvistik (filologik) yoki ensiklopedik (qomusiy) lugʻat yaratishning oʻziga xos umumiy va xususiy tamoyili boʻlishi mumkin. Shuningdek, ichki jihatdan olib belgilasak, lingvistik lugʻatlarning izohli hamda tarjima turlarida umumiy tamoyillardan tashqari (foydalanishga qulaylik tamoyili), soʻz maʼnolarini toʻla yoki qisman izohlash kabi oʻziga xos xususiy tamoyillar katta ahamiyat kasb etishi ham mumkin.

Xulosa: Leksikografiya oʻzbek tili uchun nihoyatda muhim soha hisoblanadi. U tilni standartlashtirish, boyligini saqlash va kengaytirish, madaniy merosni hujjatlashtirish hamda oʻrganish va oʻrgatishda katta ahamiyatga ega. Leksikografik ishlar ilmiy tadqiqotlar va texnologik rivojlanishga zamin yaratadi. Shuningdek, rasmiy va ilmiy ishlarni toʻgʻri yozish va tahrir qilishda yordam beradi. Natijada, leksikografiya oʻzbek tilining rivoji va kelajak avlodlarga boy til va madaniyatni yetkazish uchun muhim omil boʻlib xizmat qiladi. Leksikografiya oʻzbek tilining rivojlanishi va saqlanishida muhim rol oʻynaydi, tilni zamon talablariga moslashtiradi va kelajak avlodlar uchun boy madaniy merosni saqlab qoladi. Zamonaviy leksikografiya muayyan davr jamiyatidagi bilimlar majmuini aks ettiruvchi lugʻatlarning muhim ijtimoiy vazifasini alohida qayd etadi. Leksikografiya lugʻatlar tipologiyasini ishlab chiqadi. Shu jihatdan bir tilli leksikografiya (izohli va boshqa lugʻatlar), ikki tilli leksikografiya (tarjima lugʻatlar), oʻquv leksikografiyasi (til oʻrganishga maxsuslashgan lugʻatlar), ilmiy-texnik leksikografiya (terminologik lugʻatlar) oʻzaro farqlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Leksikograficheskiy sbornik, vip. 1 — 6, M., 1957-1963;
2. Sherba L. V., Opit obshey teorii leksikografii. V yego kn.: Yazikovaya sistema i rechevaya deyatelnost, L., 1974;
3. Ojegov SI., Leksikologiya, Leksikografiya. Kultura rechi, M., 1974;
4. Yuldashev A. A., Prinsipi sostavleniya tyurksko-russkix slovarey, M., 1972.
Abduvahob Madvaliyev